

УДК 37.014

Рябов С. Г.

ОСОБЛИВОСТІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ У ФОРМУВАННІ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ПЕРЕХІДНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті наведено розгорнуте визначення поняття громадянської освіти, проаналізовано особливості й перешкоди її здійснення у суспільствах перехідного типу, розглянуто проблеми демократичної громадянської освіти в Україні.

Якщо розуміти демократію як відповідність рішень і дій урядовців потребам і сподіванням населення, а не як безпосередню участь домогосподарок в управлінні державою, стає зрозуміло, що зміст цих потреб, міра їх усвідомлення і спосіб дій, до яких люди готові вдатися заради досягнення своїх цілей, - політична культура громадян - є визначальним компонентом політичної системи сучасного суспільства. Демократія - це, окрім іншого, ще й стан світосприйняття та самовідчуття людей, характер їхніх уявлень про самих себе, свої права, можливості та відповідальність, про умови стабільності й імперативності чинного порядку, засади авторитетності влади. У наш час боротися за демократію означає, перш за все, сприяти оновленню політичної культури, здійснювати політичну освіту громадян або громадянську освіту. Як наголошує Френсіс Фукуяма, боротьба за ліберальну демократію у найближчому майбутньому відбуватиметься не у площині природи інституцій (з цього приводу вже досягнуто певне спільне розуміння в усьому світі), а на рівнях громадянського суспільства та культури [19].

Визначальним чинником і передумовою демократичних перетворень у суспільстві є зміна способу мислення людей, їхніх ціннісних орієнтацій - того, що називають менталітетом. Народ, який різко порвав зі своїм минулим, скоро падає під вплив сильної реакції, яка змушує його відступати, зазначав Монтеस्क'є. Аби переворот був стійким, треба міняти не уряди, а звичаї. Демократія, влада народу, буває такою, якими є самі люди.

Водночас у зусиллях українських політиків і досі переважають намагання звершити демократизацію за рахунок лише інституційних перетворень - ухвалення нових законів чи перевлаштування цілої політичної системи. Поширеним лишається переконання, що змінити життя людей на краще можна тільки з приходом до влади нових, «хороших» державців. Про політичну культуру ж самих громадян коли й згадують, то тільки для того, щоб довільно вплинути на неї, використати як знаряддя у задоволенні чиїхось корисливих інтересів.

Якою ж є сутність громадянської освіти та її особливості у формуванні політичної культури перехідного суспільства? Які проблеми й перешкоди існують у становленні та розвитку демократичної громадянської освіти в Україні? Якими мають бути контури змісту програми відповідного навчального предмета? Відповідям на ці запитання присвячено дану статтю.

1

Про громадянську освіту в Україні почали говорити відносно недавно. Переломним тут видається 1997 рік. Саме події цього року (ряд конференцій, інституційних новотворень та ухвалених рішень) послужили тому, що питання громадянської освіти стало предметом дискусій та практичних проектів. (Хоча й перед цим мали місце певні заходи. Приміром, група вітчизняних освітян відвідала осередок американського до-свіду у цій галузі - Центр громадянської освіти у місті Калабасас, Каліфорнія). Відтоді розпочато

І здійснено низку таких програм і проектів, як «Мережа громадянської освіти в Україні» (*IATP*), «Партнери в освіті» (*ACCELS*), «Трансатлантична програма підтримки громадянського суспільства в Україні», «Демократична освіта» (університет *Queen's*, Онтаріо, Канада), в рамках яких було розроблено експериментальні навчальні програми, створено навчальні посібники, проведено семінари й тренінги.

У 2000 р. Президією Академії педагогічних наук України було схвалено основні положення «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» [9]. Концепцію громадянської освіти в Україні було також розроблено в Інституті громадянської освіти НаУКМА [10] та в рамках «Трансатлантичної програми».

Широке коло освітянської громадськості мало можливість ознайомитися з принципами й особливостями громадянської освіти з великої кількості публікацій на цю тему. Таким чином, відбувалася популяризація цієї галузі педагогіки, розкриття її завдань та особливостей для майбутніх безпосередніх її виконавців. У багатьох навчальних закладах почалося пілотне впровадження уроків громадянської освіти на засадах ініціативи, в порядку експерименту.

Водночас цей етап формування практики громадянської освіти в Україні засвідчив існування низки проблем, від розв'язання яких залежить подальший розвиток цієї галузі вітчизняної педагогіки. Серед проблем, що постають перед громадянською освітою в Україні й потребують якнайшвидшого розв'язання, назовемо невизначеність статусу й місця дисципліни у структурі освітнього процесу, еkleктичність її змісту й концептуальну некоректність, недостатньо напрацьовані відповідні методи викладання, брак навчальних програм та посібників, недостатнє залучення сучасних інформаційних технологій у процес навчання, необхідність підвищення кваліфікації викладачів.

Програми й навчальні посібники, створені в рамках здійснених в Україні проектів, справляють враження таких, які було розроблено й видано дещо поспішно, їх структура виглядає не логічно послідовною, а радше еkleктичною. В ній не закладено ідею розгортання знання від інтересів особистості і громад, через ідеали й принципи демократії до інститутів держави. Натомість забагато уваги приділено питанням комунікації, засобів масової інформації та розв'язання конфліктів. Поряд з тим, що навчальні посібники у багатьох випадках характеризуються добре напрацьованими методами й мовою викладання

(відчувається, що у їх написанні й розробці програм брали участь педагоги-практики), їх концептуальний рівень є просто-таки незадовільним. Концепція, структура й понятійний апарат оцінюваних навчальних посібників ніяк не кореспондують із запроваджуваним в університетах України курсом «Основи демократії».

Ознайомлення з оцінюваними навчальними програмами, навчальними й методичними посібниками несподівано наводить на припущення про те, що намагання поширити їх серед вчителів може призвести до цілком позитивного результату — породити й посилити у педагогів потребу в справжньому й добротному навчально-методичному матеріалі з громадянської освіти. Попередні напрацювання можуть бути використані як поштовх до подальшої розробки програми курсу з громадянської освіти та матеріалів до нього.

Важливою проблемою розвитку громадянської освіти в Україні є брак або невизначеність суспільного замовлення на неї. Немає чіткого уявлення про те, яким має бути громадянин демократичної України, а тому лишається відкритим запитання, якою мусить бути громадянська освіта. Часто ідеал громадянина цілком отожднюють з патріотизмом, а програму патріотичного виховання будують переважно на засадах мілітаризму й войовничості, що відповідає парадигмі тоталітарного суспільства.

Загрозливими для перспектив громадянської освіти в Україні є прояви дилетантизму у запровадженні інновацій, що може мати наслідком профанацію й дискредитацію ідеї. Ще є такі педагоги, які беруться впроваджувати громадянську освіту, але не сповна уявляють, що це таке й навіщо воно потрібне; спостерігається підміна її спорідненими дисциплінами, пов'язаними з вивченням історії, людини і суспільства, законів і кодексів тощо. Великою мірою ці проблеми породжені тим, що українське суспільство перебуває в процесі переходу від тоталітарного до демократичного стану.

З проблем громадянської освіти за останні роки вийшло чимало публікацій вітчизняних авторів. Це, зокрема, статті В. Іванчука [6; 7], О. Магдик [11], В. Оржехівського [13; 14], М. Рагозіна [15], О. Сухомлинської [17], К. Чорної [20]. Однак часто-густо вони мають суто публіцистичний характер, дискурс з громадянської освіти в них здійснюється переважно в термінах «виховання патріотизму», «піднесення національної самосвідомості», «формування правової культури».

Очевидно, що зміст і методи громадянської освіти мають бути побудовані на ґрунті корект-

ного розуміння її сутності й соціального призначення, а також реального стану політичної культури того чи іншого суспільства. Спрямованістю на науково-теоретичне осмислення сутності й соціального призначення громадянської освіти характеризуються публікації в рубриці «Політична культура і громадянська освіта» щорічника «Наукові записки НаУКМА. Політичні науки» [1; 2; 4; 5; 8; 12; 16; 18]. Останнім часом стають усе більш доступними матеріали російських та західних дослідників і педагогів, у яких розглянуто головні принципи й питання змісту демократичної громадянської освіти. В них наголошується, що розвиток громадянської освіти є важливим завданням, яке постає перед сучасними країнами всього світу, що в суспільствах консолідованих демократій це завдання обумовлене необхідністю зберегти непорушність демократичних цінностей, інституцій та зразків поведінки.

Втім, все ще лишаються невизначеними особливості громадянської освіти у суспільствах перехідного типу, проблеми й виклики її розвитку, а отже, й відповідні модифікації її змісту. Якщо в тоталітарних суспільствах політична освіта виконує роль неприхованої й агресивної ідеології, то в суспільствах, що перебувають у фазі демократичного транзиту, переходу від тоталітарного до демократичного порядку, завдання такої освіти має бути пов'язане з необхідністю формувати визначальну передумову перетворень - демократично налаштованих громадян.

2

Громадянська освіта, будучи важливим чинником політичної соціалізації особистості, у демократичному (а надто в перехідному до демократичного) суспільстві має полягати у культивуванні вартостей прав, свобод і гідності людини, розвитку вміння особистості захищати власні права від зазіхань на них з боку інших людей чи то влади, формуванні громадянської компетентності, прихильності до цінностей демократії, поширенні критичного ставлення людей до уряду й виданих ним постанов і рішень, мотивуванні індивідів до участі у розв'язанні проблем громадського життя. Демократичне суспільство - це невідпинний пошук та збереження рівноваги між дотриманням імперативів, генерованих інституціями політичної системи, та їх конструктивною критикою й оновленням.

Мета і сутність *демократичної* громадянської освіти полягає у формуванні громадянської компетентності - наданні людям знань, необхідних для існування й ефективного функціонування в сучасному суспільстві, життя в умовах державного влаштування, коли доводиться мати справу з владою, з її органами й іншими політичними інституціями, перебувати у взаємодії і відповідальній співпраці з ними. Громадяни демократичних суспільств мають володіти необхідним мінімумом знань, умінь, позицій, підходів та прихильності до ідеалів і цінностей, що складають основу демократичної політичної культури. Ця культура означає не тільки цінування значення прав людини, їх застосування й дотримання, знання того, як улаштоване суспільство й інститути урядування в ньому, готовність дотримуватися чинних суспільних правил, а й уміння не дозволяти владі обмежувати правомірні інтереси людей, брати участь у громадському житті, розв'язувати конфлікти, вступати у спілкування й співпрацю. Зміст демократичної громадянської освіти складають також відповідні цінності - свобода, справедливість, рівність можливостей, здатність жити разом, повага до честі й людських прав, солідарність, міжкультурне взаєморозуміння, захист довкілля, відданість миру тощо.

Громадянська освіта у демократичному суспільстві покликана навчати індивіда зберігати власну автономію у стосунках з іншими людьми та державою, ефективно захищати свої інтереси. Така освіта має бути осмислена як своєрідне звільнення людини, її визволення, але не від зовнішніх пут, а від власної нерішучості, нездатності відчувати власну соціальну значущість, гідність, свободу й рівність у стосунках з іншими. Поряд з наданням знань і формуванням умінь суспільно-політичної дії ця освіта приводить до формування певного морально-духовного стану людей — відчуття власної свободи та разом з тим відповідальності, віри в суспільні цінності. Саме такий стан позначаємо поняттям «громадянськість».

Як бачимо, зводити громадянську освіту лише до патріотичного виховання, формування національної самосвідомості й правової культури є неприпустимим спрощенням, що призводить до перекидання її соціальної сутності й втрати демократизуючого потенціалу. Метою громадянської освіти, здійснюваної переважно через загальноосвітні заклади¹, незалежні засоби масової ін-

¹ Навчальним закладам належить чи не найважливіша роль у впровадженні громадянської освіти, адже формування громадянськості через освітню мережу надає цьому процесу систематичності, цілеспрямованості, методичної виваженості, дозволяє ефективно мобілізувати потрібні ресурси.

формації, художню творчість, є громадянин як член правового суспільства, демократичної держави; особа, що відчуває й цінує ідеали свободи та рівності, усвідомлює цінність людської гідності, здатна сама визначати пріоритети власного життя, прагне встановлення справедливої, ефективної і стабільної політичної системи й готова підтримувати її існування. Громадянська освіта покликана вселяти в людей упевненість, віру у власні сили, власну спроможність оптимально, відповідно до національного духу та традицій, влаштовувати спільне життя.

Наслідком, результатом громадянської освіти має бути формування людини, яку характеризують такі риси.

Відчуття власної гідності, шанування прав людини і вміння їх захищати. Про права людини недостатньо лише знати, необхідно ще навчитися сприймати їх як беззаперечну цінність - власну та загальну. Важливо вірити в те, що люди дійсно мають права, цінувати їх (свої й чужі), бути вмотивованими їх використовувати й захищати.

Вміння мислити критично й незалежно, вимогливо ставитися до влади. Громадянська освіта має бути зорієнтованою на розвиток умінь індивідів мислити, аналізувати, ставити запитання, шукати відповіді на них, робити власні висновки, орієнтуватися в політичній ситуації, захищати свої інтереси. Головне тут полягає в тому, щоб навчитися сприймати державу не як джерело благодаті чи, навпаки, саму лише загрозу автономії особистості, а як інституцію, вповноважену систематично й кваліфіковано управляти соціальними справами. Критично-вимогливе ставлення громадян до влади є неодмінною передумовою демократичної держави. Воно здатне послужити силою, що врівноважує бюрократизм казенних структур, формалізм державно-апаратного адміністрування. А це потребує вміння особистості усвідомлювати власні інтереси, аналізувати, пізнавати наявний стан справ, порівнювати його з ідеалом, робити оціночні висновки й судження.

Відданість демократичним цінностям, віра в них, прихильність до таких вартостей суспільного життя, як права людини, свобода, справедливість, рівність можливостей, верховенство права та правління закону, законслухняність, стабільність, безпека, справедливість. Громадянська освіта - це не лише засвоєння певної суми знань, а ще й культивування віри у цінності демократії, формування готовності особистості діяти відповідно до вимог законності та справедливості. Вона скеровує на влаш-

тування повсякденного життя згідно з цими вимогами.

Політична освіченість, компетентність. Ця риса політичної культури означає опанування людиною базових знань про статус особистості, права людини, про суспільство, в якому вона живе, його історію, культуру, традиції та звичаї, про відповідальність особистості за використання власних прав та відповідальність влади, про природу й устрій держави, порядок і процедури функціонування її органів, принципи демократії та способи їх дотримання, можливості громадян впливати на рішення й дії влади, брати участь у здійсненні спільних справ, функціонування громадських організацій, партій. Політична освіченість передбачає, що людина знає головні поняття й терміни суспільствознавства, розпізнає їх смисл у різному контексті, може пояснити суспільні процеси, їх важливі властивості, розкрити причини їх виникнення та наслідки розвитку, дати їм оцінку. Але, надаючи громадянські знання, слід уникати декадентського підходу «знання заради знань», їх здобуття має бути обумовлене потребою захищати права, задовольняти інтереси.

Знання, визнання і дотримання законів. Ознакою демократичної громадянськості, громадянською чеснотою є здатність особи поважно ставитися до існуючих у суспільстві норм і правил, до встановленого порядку, дотримуватися суспільних імперативів, визнавати й шанувати суспільні авторитети, виконувати обов'язки, покладені на неї громадою — законслухняність. Дотичним до цього показником громадянськості, культури життя громадою є лояльність - визнання чинних законів, повноважень влади, згода перебувати в існуючому правовому й законодавчому «полі». Культура громадянськості визначається рівнем юридичної освіченості людей, їхнім знанням і розумінням того, що є законним, а що незаконним.

Толерантність і готовність до компромісу, до розв'язання конфліктів шляхом переговорів. Названа риса демократичної політичної культури передбачає усвідомлення особистістю множинності й різноманітності світу, повагу до інтересів і прав інших, готовність до взаємовигідного розв'язання конфліктів.

Участь у спільних справах. Специфічною рисою демократичної культури громадянськості (поряд з шануванням прав людини та формуванням культури законслухняності) є залученість особистості до життя громади, участь у розв'язанні спільних проблем, в ухваленні суспільних рішень та їх реалізації. Ось чому домінантою гро-

мадянської освіти демократичного суспільства є навчання самоврядуванню, вмінню вирішувати спільні проблеми; подолання загрози соціальної байдужості й апатії.

3

Демократичний образ громадянськості так само, як і відповідна модель громадянської освіти, має сприйматись як своєрідний орієнтир, зразок для побудови даної галузі освіти у перехідному суспільстві, матриця й критерій оцінки її ефективності.

Найперше, на чому доводиться наголошувати, торкаючись проблем демократичної громадянської освіти у перехідному суспільстві, це те, що така освіта не повинна перетворюватися на знаряддя політичної боротьби, на важіль суспільного розшарування. А саме цим вона стає, коли завзяті політики і найняті ними «технологи» прагнуть використати суто дидактичні засоби з метою партійно-ідеологічної індоктринації. Позбувшись практики тотального «парт-політ-просу» радянських часів, ми зараз маємо нехай не всеохопні, фрагментарні, але часом досить потужні намагання під виглядом суспільно-політичного навчання (що вже говорити про інформаційні повідомлення) здійснити односторонній пропагандистський вплив. Будучи неприйнятними самі по собі, такі намагання стають ще більш загрозливими через відсутність у суспільстві врівноважуючого їх позапартійного навчального впливу засобами демократичної громадянської освіти.

Освіта в перехідному суспільстві (а тим більше громадянська освіта) має бути спрямована не лише на надання інформації, а й на формування нової системи громадських *цінностей*. Складова громадянської освіти, пов'язана з формуванням цінностей демократії, є не менш важливою, ніж її когнітивна, пізнавальна компонента. Специфіка перехідного суспільства виявляється в тому, що тут ідеться не лише про заміну однієї системи цінностей на іншу («комунізму» на «капіталізм» чи «націоналізм»). Тут потрібні принципово інші підходи, пов'язані із структурою цінностей та мотивацією їх визнання. Культивовані тоталітарним режимом ідеали боротьби, перемоги, непримиримості, знищення ворога, відмови від особистого заради спільного, заперечення минулого заради майбутнього мають бути замінені вже згадуваними позаідеологічними, міжкультурними цінностями прав, свободи, множинності, стабільності, безпеки, рівних можливостей тощо.

Але не менш важливим є й те, що визнання цих вартостей має відбуватися не під тиском і примусом, а виключно (як це властиво природі цінностей взагалі) внаслідок особистої прихильності людини до них. Одним із завдань перехідного суспільства є відродження занедбаної тоталітаризмом здатності, схильності людей до вірування. Саме вірування є справжнім способом існування вартостей людського життя, і саме предметом вірування мають бути цінності демократії, що, як і будь-які цінності (приміром, любов, кохання), не потребують і навіть не припускають раціонального доведення. З позараціонального вірування походить їх значущість для людей, що породжує їхню готовність без вагань захищати цінності власного життя, які наповнюють його смыслом.

Мало лише знати про ідеали й принципи демократії, права людини тощо. Тільки коли людина вірує в них, вона вважає їх дійсно своїми і ладна відстоювати їх як власну справу. Вірування - це як кохання - а) позараціональне і б) є суто особистою справою. Справді, одним з компонентів політичної культури є любов до батьківщини. У демократичній культурі має ще бути любов до свободи, справедливості, законності, безпеки тощо.

...Здійснювати громадянську освіту - це, коли завгодно, прищеплювати любов до демократії. Інша річ, що таку любов не можна насадити засобами пропаганди, що вже там говорити про примус, її можна лише плекати. Вона має бути наслідком власного ставлення особистості до предмету вірування чи почуття.

Практика формування такої культури демократичної аксіології має враховувати наявні тут суперечності у ставленні до наріжних цінностей демократії.

Особливістю суспільної свідомості перехідного типу, що має бути взята до уваги у визначенні змісту й організації громадянської освіти, є суперечливе ставлення його членів до такої наріжної цінності демократії, як *свобода*. Вивчення сучасного стану політичної культури громадян України [3, 32-33] засвідчило, що, з одного боку, має місце високий рівень потреби в свободі як такої, однак, з іншого боку, опитувані висловлюють вельми скептичне ставлення до свободи, як до недосяжної мрії. Отже, суперечність полягає в тому, що потреба в свободі є реально наявною, але вона залишається абстрактною, не спирається на впевненість у можливості її реалізації за існуючих умов демократизації суспільства.

Так само суперечливим виглядає ставлення людей до співвідношення свободи та норм люд-

ського співіснування. З одного боку, більшість респондентів визнає, що свобода особистості й вільний вибір нею своїх цілей зовсім не суперечать дотриманню суспільних норм і правил, з іншого, понад половина з них вважає, що вільна особистість неминуче вступає в конфлікт з оточуючими людьми [3, 33]. Тобто спостерігається нетолерантне ставлення до вільної особистості. Останнє може бути витлумачене як ознака нетерпимого сприйняття проявів свободи особистості (навіть чи власної).

Імовірно, ці розбіжності відбивають суперечності політичної культури українських громадян як такої, що детермінована загальною перехідною ситуацією. Базова потреба будь-якої особистості в свободі, а також прагнення до демократичних свобод блокується тоталітарним досвідом, згідно з яким політичні свободи обмежуються, індивідуальна свобода регламентується державою, існує невідповідність (ба навіть конфлікт!) між ухваленими владою законами та вільним проявом особистості.

Отже, завданням громадянської освіти перехідного типу є формування ліберального розуміння свободи, усвідомлення співвідношення між свободою та відповідальністю, свободою та суспільними нормами й законами, свободою та суспільною шкодою, свободою та толерантністю. Провідною має стати ідея про те, що право й закон (правовий закон) мають бути не антитезою, а необхідною умовою свободи, мусять не знищувати й не обмежувати свободу, а, навпаки, зберігати й розширювати її. Актуальним тут є поширення максими, відповідно до якої в демократичному суспільстві закон має не тільки оберігати (а не надавати!) політичну, громадянську й індивідуальну свободу, а й утримувати її в межах, що забезпечують інших від обмеження їхньої свободи. Втілення такого принципу співвідношення свободи та державного закону робить можливим право особистості на автономне життя та уможливорює існування суспільства як такого.

Специфіка перехідного суспільства відбивається й у ставленні до такої цінності і складової змісту громадянської освіти, як *законослухняність*. Будучи інваріантною для різних суспільств, ця риса політичної культури за демократичних умов має сприйматися як своєрідне самообмеження, відмова людини від частинки власної свободи заради спільного порядку, суверенне забезпечення нею дотримання законів у своїй поведінці. Натомість законослухняність за тоталітарних і авторитарних умов виглядає радше вимогою здорового глузду (краще підкоритися,

бо покарають), а не відповідальністю особистості за дотримання порядку у своєму суспільстві.

Законослухняність демократичного зразка характеризується тим, що вона тісно пов'язана з вимогливим і критичним ставленням до влади. Таким чином, формування законослухняності засобами громадянської освіти у перехідних суспільствах має означати принципову зміну ставлення людей до суспільного порядку, до законів і правил, що його виражають і забезпечують. Замість характерного для тоталітарних суспільств ставлення до порядку як до справи влади (мовляв, вона його формує й охороняє, він вигідний тільки можновладцям, а для простих людей він є лише штучно створеними перешкодами у їхньому вільному здійсненні власних намірів і цілей) слід формувати демократичне ставлення до порядку як до справи усіх, спільної справи. Органи влади в такому разі будуть сприйматися як бюро із забезпечення непорушності чинного ладу й результативного функціонування його інститутів, а урядовці - не як самодержавні творці суспільного порядку, а лише як експерти, вповноважені його обслуговувати. Поза сумнівом, зміна ставлення до порядку зробить затребуваними в суспільстві відповідні зміни параметрів самого порядку.

Здійснюючи громадянську освіту, належить так розставляти акценти у питанні співвідношення суспільного порядку, ладу, законів, з одного боку, та влади, з іншого, щоб зробити принципово можливим і ментально зрозумілим критичне ставлення до уряду, сприйняття його як множини державних установ і службовців, які мають забезпечувати наш порядок. Тільки такий підхід допоможе уникнути підміни демократичної законослухняності вірогідністю тоталітарного штибу. В такому разі отримані невисокі показники такого важливого параметра політичної культури, яким є законослухняність, можуть бути зрозумілі як свідчення заперечення великою кількістю громадян стану речей, який підпадає під визначення «тотальний етатизм», адже ставлення до порядку, що культивується у тоталітарному суспільстві, будучи відчужуючим і примусовим, має своїм, зовні парадоксальним, наслідком заперечення порядку взагалі, аномію.

Важливим виміром політичної культури є *відповідальність* як відповідність дій окремих індивідів інтересам громади. Мета громадянської освіти в перехідному суспільстві, оцінюваної у цьому вимірі, має полягати у збільшенні кількості тих, кому властивий високий рівень відповідальності, та зменшенні кількості людей з її низьким рівнем. Водночас особливості перехідного суспільства роблять необхідним формування

культури такої відповідальності, що була б внутрішньо, а не ззовні, мотивована особистістю, виходила з її власної потреби у дотриманні чинних законів. Лише така відповідальність породжує вимогливе й критичне ставлення людей до політиків та рішень, які вони ухвалюють.

Модель відповідальності, характерна для тоталітарного суспільства згідно з його ідеократичною природою, визначається як жорстка вимога відповідності дій (ба навіть помислів) людей настановам панівного вчення та режиму, як беззаперечна залежність індивідів від особистих вказівок можновладця чи ухвал керівного органу правлячої партії. Відповідальність авторитарного типу визначимо як жорстку вимогу відповідності соціальних дій чинним у суспільстві юридичним законам. Для суспільств, що перебувають у процесі переходу від тоталітарного до демократичного стану, суттєвим є те, що встановлення й дотримання авторитарного стилю відповідальності служить формуванню культури законослухняності. Усе ж і для тоталітарного, і для авторитарного суспільства є характерним відчуження громадян від соціальної відповідальності, схильність (або й вимушеність) цілком перекидати її на уряд, а причини суспільних проблем вбачати в несприятливих обставинах, злих намірах ворогів чи нерозумності власних політиків тощо, але аж ніяк не в собі.

Суттєвою ж ознакою типу відповідальності, співвідносного з демократичним суспільним ідеалом, є те, що відповідність діяльності людей та вимог чинного порядку досягається не через загрозу застосування санкцій, не лише як слухняно дисципліноване самообмеження свободи на користь вимог юридичного закону, а як прагнення відповідності індивідуальних дій загальному інтересу, праву, потребам громади. Водночас властивим демократичному суспільству є культивування відповідальності сучасників перед майбутніми поколіннями.

Говорячи про такий параметр політичної культури, як *політична активність*, визначимо її як готовність, умотивованість і вміння людей самостійно діяти для захисту й задоволення власних інтересів, докладати зусиль для розв'язання проблем, подолання перешкод у досягненні цілей, впливу на ухвалювані суспільні рішення. Таке визначення суперечить тоталітарному розумінню політичної активності як участі пересічної особистості в діяльності загальносоціального масштабу на кшталт боротьби за мир в усьому світі, «розбудови держави», реформування політичної системи, впровадження двопалатного

парламенту чи навіть протидії тероризму. Головним у справжній політичній активності є вплив людей на формування суспільного порядку денного (висування нагальних питань їхнього безпосереднього життя на суспільне обговорення, вимога їх розв'язання) та практична участь у здійсненні справ громади.

Формувати політичну активність нетоталітарного типу - значить виховувати небайдужість і відповідальне ставлення людей до того, що відбувається у їхньому безпосередньому оточенні, прищеплювати впевненість у тому, що вони спроможні вплинути на стан справ навколо себе. Найголовнішим тут є спонукати суб'єктів політичної активності розв'язувати проблеми власноруч, не покладатися на благодіяння когось іншого. У перехідному суспільстві актуально знову й знову наголошувати на тому, що суспільна активність - це не прагнення впливати на справи у всій державі, як про це легковажно заявляють деякі політики й публіцисти, а перш за все безпосередня участь у впорядкуванні життя громади, до якої вони належать.

Особливість суспільств перехідного типу, до яких належить українське, полягає в тому, що тут доводиться розв'язувати завдання модифікації власне природи *ставлення громадян до влади*. Має враховуватись те, що діапазон форм такого ставлення у перехідних суспільствах може простягатися від цілковитого заперечення керівних повноважень чинної влади, нігілістичної незгоди визнавати імперативність її настанов (іноді таке ставлення помилково називають анархізмом, хоча більш правильним тут є говорити про аномію) до такого ж цілковитого й беззаперечного підпорядкування людей владі, нездатності критично реагувати на її розпорядження, вимоги й дії.

У повсякденній свідомості названа суперечність знаходить пояснення в тому, що, мовляв, буває влада добра, правильна, а буває погана, неправильна й несправедлива. Отже, до першої слід ставитися ледь не з безоглядною вірою у її справедливість, а другу - зневажати, ганьбити і за найпершої нагоди повалити. Тоталітарний режим формує саме рабську відданість людей владі та політичну квазіактивність, вимагаючи від них цілковитої підпорядкованості вождям. Випадки ж критичного ставлення до влади тут коли й трапляються, то лише як реакція людей на схильність можновладців зловживати своїми повноваженнями, використовувати їх на власну користь. У свою чергу, авторитарний режим формує культуру репресивної законослухняності (а не тільки «владослухняності»), як це буває за тоталітаризму.

Формуючи політичну культуру демократичного типу, слід виховувати у громадян здатність розв'язувати названу суперечність у ставленні до влади (тотальна покора vs нігілістичне заперечення), не абсолютизуючи якусь із її сторін, а поєднуючи їх; тобто визнавати повноваження легітимної влади й імперативність її настанов та водночас бути критичним і вимогливим до її рішень і дій, здатним заперечити факти перевищення повноважень чи зловживання ними, вимагати задоволення законних інтересів і захисту прав. Демократична громадянська освіта покликана формувати не самовіддане вірнопідданство, а такий тип ставлення до влади, що може бути визначений як «критична лояльність».

У перехідному суспільстві освіта має бути спрямована на формування розуміння *толерантності* як терплячого ставлення особистості до інших та до себе, як відмову від критерію однаковості в оцінюванні інших, усвідомлення того, що терпиме ставлення до тих, хто «не такі як ми», є ознакою сили, а не слабкості власної позиції. Будучи альтернативою тоталітарному конформізму й уніформізму, толерантність є запереченням властивої традиційному суспільству ментальної парадигми «ми - вони», постає «цементуючим» началом солідарності іншого порівняно з традиційним типом — громадянського, заснованого на усвідомленні та цінуванні індивідуалізму й автономії. У сучасному світі толерантність - це умова й наслідок вільної самореалізації особистості, втілення принципу нонконформізму. Культура толерантності може бути сформована шляхом визнання людьми тієї істини, що світ складений з незчисленної множини індивідуальних проявів, кожний із яких має право на існування.

Формування демократичної культури толерантності передбачає подолання як помилкового ототожнення толерантності з терпимістю і байдужістю до антисоціальних і аморальних проявів. Толерантність — це терпиме ставлення до тих варіативних проявів людської життєдіяльності, що не становлять загрози цілісному, впорядкованому існуванню спільноти, життю й правам окремих людей. Причому вважається, що оцінюванню на предмет відповідного ставлення (толерантного чи нетолерантного) взагалі можуть бути піддані лише дії, вчинки людей, але ніяк не їхні думки, смаки, вподобання, переконання, вірування.

Як нетолерантне характеризується тоталітарне суспільство, в якому культивуються парадигми конформізму, однаковості «своїх», насаджується образ ворога щодо «чужих». Одностійність, однодумність тут заперечує будь-який прояв інди-

видуальної своєрідності, яка сприймається як загроза чинному ладу й усьому суспільству. Нетолерантність, окрім прямої дискримінації, буває пов'язана з небажанням і невмінням людей домовлятися, знаходити компроміс і встановлювати стосунки співпраці. Саме такою політикою рудиментарно характеризується перехідне суспільство, що ускладнює формування тут культури толерантності, але водночас робить цю справу вкрай важливою для подальшого суспільного поступу.

Важко навчати демократії, коли учні бачать, що її бракує в державі, у якій вони живуть, на кожному кроці натрапляють на прояви антикультури нетолерантності. Прикладом тут може бути заява чільного державного чиновника, який в урочистій публічній промові називає своїх опонентів «політичними пігмеями». І це незважаючи на те, що їх підтримує значна частина громадян держави. От і виходить, що люди іменують себе демократами, але особисту неприязнь до конкурента «толерантно» переносять на цілі верстви населення.

Становлення демократичної громадянської освіти в посттоталітарних суспільствах потребує зміни філософії освіти взагалі — переходу від суто нормативної моделі навчання (догматизація знання, ставлення до нього як до суми істин, які учневі належить лише засвоїти і відтворити, авторитарний стиль стосунків між вчителем та учнем, як наслідок - репродуктивне й монологічне мислення учнів) до «відкритої» моделі, такої, що розвиває особистість і полягає не у звичайному «пересаджуванні» даних з голови вчителя у голову учня, не у запам'ятовуванні наданої інформації, а у розвитку вміння розуміти й використовувати знання. Розвиваюча модель освіти ґрунтується на ставленні до особи учня не як до об'єкта навчання, а як до суб'єкта, який, власне, ініціює і здійснює пізнання.

У площині методики сучасна громадянська освіта має бути здійснювана як органічне поєднання індивідуальної та групової роботи, лекційного монологу та інтерактивних методів (робота в групах, ділові ігри, «мозкові штурми», аналіз ситуацій, «круглі столи», дискусії тощо), залучення юнацтва до участі в дослідницьких проєктах, конференціях, публічних обговореннях актуальних проблем, у тому числі через пресу. Потужним засобом громадянської освіти може служити шкільне самоврядування, головним моментом у формуванні й здійсненні якого має бути не саме тільки набуття навичок обирати членів самоврядних органів, а прищеплення у молодих людей потреби бути представленими в них, куль-

тивування демократичної сутності представництва.

Вираженням творчої активності, наділеної дидактичним значенням, є участь у громадському житті. Вона має полягати не лише у збиранні макулатури чи епізодичному наведенні чистоти під час суботників. Як складова політичної культури та освіти ця участь означає використання юнаками й дівчатами «простору» і ресурсів для самостійного розв'язання проблем їхнього повсякденного життя. Наслідком цього є формування учнів як критично мислячих, небайдужих і відповідальних особистостей, що вміють висувати конструктивні пропозиції; поступове позбавлення їх споживацької звички вважати, що їхні проблеми за них має вирішувати хтось інший.

Очевидно, що найкраща школа демократії - це практична участь у житті демократичного суспільства. За політичної модернізації - переходу від тоталітаризму до демократії - доводиться культивувати демократичні цінності, поширювати демократичні процедури, нові правила життя й стилі поведінки в умовах недемократичної дійсності, що може викликати конфлікти й тертя. Однак, коли в суспільному житті бракує демократизму, громадянська освіта сама здатна стати чинником поширення демократії.

Однією з причин поширюваної в Україні політичної некомпетентності й апатії громадян, що викликає серйозні перешкоди у встановленні демократичного врядування і формуванні громадянського суспільства, є нерозвиненість демократичної політичної культури, несформована система демократичної громадянської освіти, відсутність відповідного дидактичного досвіду. Демократія починається не з урядів, а з самих людей. Здійснюючи суспільну модернізацію, поряд з реформуванням державно-адміністративного апарату, оновленням законодавства потрібно домагатися змін у політичній свідомості людей, укорінення в ній відповідного демократичному суспільству смислу свободи, права та відповідальності, поширення конституційної освіченості, культури цивілізовано домагатися задоволення законних інтересів.

Для того, щоб справити реальний вплив на розвиток і зміцнення демократії, слід робити ставку не на того чи іншого політика, а на весь народ, на вдосконалення політичної культури й громадянської освіти населення, на культиву-

вання цінностей відкритого суспільства. Громадянська освіта, будучи однією з підойм розвитку громадянського суспільства, надаючи людям елементарну громадянську компетентність, озброюючи їх уміннями, необхідними для життя в демократичному суспільстві, здатна забезпечити істотну протидію політичній дестабілізації, конфронтації й загрозам національній безпеці.

Започатковуючи й поширюючи практику виховання демократичної громадянськості в умовах здійснюваного в Україні суспільного транзиту, слід відрізнити ідеологічну, партійну пропаганду й агітацію, які є окремою справою партій і політичних сил, від громадянської освіти як загальносуспільної справи. Слід запобігати тому, щоб освіту намагалися використати для упередженого партійно-політичного навіювання, звести до політичного інструктування, навчання «політичним технологіям» або так званого політичного інформування.

Громадянська освіта має бути спрямована на формування здатності громадян розібратися в тому, що є повсякденним, але водночас вельми складним - у законах, правилах, культурі співжиття, вмінні жити громадою; на плекання філософії свободи й людської гідності. Завдяки їй, очікується, буде поширене правило, відповідно до якого будь-яку суспільну проблему слід розв'язувати лише шляхом взаємної згоди й поваги до спільних інтересів, а не домінування чийось окремих інтересів; сприяти встановленню такого типу культури, що характеризується перевагою соціальної педагогіки (а не політичної ідеології). Формування звички до діалогу як сутнісної складової демократичної політичної культури є важливим завданням громадянської освіти.

Аби громадянська освіта відповідала соціальним потребам у демократичному й перехідному суспільствах, вона має бути систематичною й фаховою, спиратися на наукову розробку принципів питань, на коректне визначення її змісту, виходячи з ідеального образу мети та реального стану й проблем політичної культури громадян. Мають бути повністю враховані особливості перехідного суспільства, щоб громадянська освіта дійсно привела до плідних демократичних перетворень.

Люди потребують підготовки до громадського життя. Громадянська освіта, будучи потужним знаряддям демократизації суспільства, покликана сприяти встановленню стандартів, відповідно до яких кожен проблему слід розв'язувати лише шляхом взаємної згоди й поваги до спіль-

них Інтересів; поширенню типу культури, що характеризується перевагою соціальної педагогіки (а не політичної ідеології); викладу таких істотних складових громадянського знання, як

права людини й громадянина, конституція, вибори, що спричинює формування в свідомості людей філософії свободи, обмеження влади за шляхом дії конституції й прав людини.

1. *Галактіонова І. В.* Фактори впливу на формування політичної культури молоді України, 90-ті рр. XX ст. // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки.- 2001.- Т. 19.- С. 72-79.
2. *Дем'янчук О. П.* Теорія і практика громадянської освіти: світовий досвід // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки.-2001.-Т. 19.-С. 64-69.
3. *Жадан І., Кисельов С., Кисельова О., Рябов С.* Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні. Методичний посібник.- К.: Тандем, 2004.- 79 с.
4. *Жадан І. В.* Психолого-педагогічні проблеми політичної освіти молоді // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки.-2000.-Т. 18.-С. 91-95.
5. *Іванов М. С.* Система політичної освіти молоді України: головні напрямки дослідження // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки.- 2001.- Т. 19- С. 70-72.
6. *Іванчук В.* Теоретико-методологічні основи формування громадянської культури учнівської та студентської молоді // Джерела.- 1998,- № 3/4.- С. 64-69.
7. *Іванчук В.* Формування громадянської культури учнівської та студентської молоді в процесі навчання // Шлях освіти.- 2000.-№ 2.-С. 28-31.
8. *Клетко С. Ф.* Громадянська освіта: необхідні утопії//Наукові записки НаУКМА. Політичні науки- 2002- Т. 20- С. 61-65.
9. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Педагогічна газета.— 2000.- № 6- Червень.
10. Концепція громадянської освіти в Україні // Шкільний світ.- 2000.-№ 13-14-Липень.
11. *Магдик О.* Правове виховання школярів: теорія, досвід, проблеми // Постметодика.- 1999- № 2/4- С. 58-59.
12. *Овдієнко Л. М.* Політична освіта у школі: вектор пошуку // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки.- 2001.- Т. 20.- С. 66-69.
13. *Оржешівський В.* Громадянська освіта-нотатки та концепції предмета // Педагогічна газета.- 2000,- № 4.- С. 6.
14. *Оржешівський В.* Громадянська освіта - що це таке? //Шкільний світ.- 1998.-№ 11.- С. 2.
15. *Рагозін М.* Громадянське виховання: методологія і організація у світлі європейського досвіду // Шлях освіти.- 1999.- №4.- С. 16-20.
16. *Рарог Ю. В.* Сучасні тенденції у реформуванні вищої освіти у розвинених країнах світу // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки- 2001.- Т. 19- С. 59-65.
17. *Сухомлинська О.* Ідеї громадянськості і школа в Україні // Шлях освіти.- 1999.- № 4.- С. 20-25.
18. *Тягло О. В.* Як розбудувати громадянську освіту в Україні? // Наукові записки НаУКМА. Політичні науки.- 2000.— Т. 18.- С. 84-90.
19. *Фукуяма Ф.* Главенство культури // Русский Журнал.- 14.07.1997.- <http://koi.aha.ru/~pinskiy7fukuyama.htm>.
20. *Чорна К.* Основні ідеї уроку громадянськості в старших класах // Педагогічна газета,- 2000.- № 6- С. 6-7.

S. Ryabov

CIVIC EDUCATION PECULIARITIES IN THE SPHERE OF POLITICAL CULTURE IN TRANSFORMING SOCIETY DEVELOPING

The notion of Civic Education is defined, the features of its implementation in transforming societies are analyzed, the problems of democratic Civic Education in Ukraine are examined.